

УДК 811.161.2:141.311:821.161.2Т1/7.08

**Л. М. Марчук**

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,  
доктор філологічних наук, професор,  
завідувач кафедри української мови

## **КОНЦЕПТ «ДОЛЯ» У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ГАЛИНИ ТАРАСЮК**

*Попри те, що поняття долі отримало докладне віддзеркалення на матеріалі різних мов світу, у мовознавстві залишається чимало проблем щодо мовної інтерпретації цього культурологічного явища, у тому числі і з інтердисциплінарних позицій. У статті йдеться про врахування набутоків як лінгвокультурологічної, так і лінгвосеміотичної теорій, де ключовими виступають поняття мови та культури.*

**Ключові слова:** концепт, лінгвокультурологія, лінгвосеміотика, мовна картина світу, гендер.

**Постановка та обґрунтування актуальності проблеми.** Актуальність дослідження зумовлена посиленою увагою науковців до культурно значущих концептів як складових концептуальної картини світу (ККС) (А. Вежбицька, С. Воркачов, І. Голубовська, В. Жайворонок, Т. Космеда, Т. Радзівська, Марія Скаб, В. Ужченко, О. Шмельов та ін.). Вивчення мовного вираження феноменів уможлиблює розкриття особливостей устрою і функціонування етнічної й індивідуальної мовної свідомості, самого ментального світу членів певного мовного колективу.

З одного боку це – антропоцентричний характер об'єкта аналізу концепту ДОЛЯ, його пріоритетне місце у системі аксіологічних орієнтирів представників української лінгвокультури, а з іншого боку, – залучення методик дискурсивного аналізу, які дозволяють дослідити концепт як процес конструювання знання в міжсуб'єктній дискурсивній взаємодії, що втілюється у різноманітних виявах поняттєво-ціннісного й образно-ціннісного змісту. Такий підхід надає абстрактному суб'єкту дискурсу гендерних специфічних характеристик й уможлиблює розкриття гендерних особливостей концептуалізації долі представниками української лінгвокультури, що повною мірою відповідає загальній спрямованості сучасної лінгвістики на виявлення опосередкованої присутності суб'єкта у мові й мовленні.

**Аналіз наукових досліджень.** Поняття долі та засоби її мовного вираження неодноразово ставали предметом аналізу у порівняльно-історичному мовознавстві (Е. Салахов, С. Сахно), віддзеркалювалися у працях з логічного аналізу мовних одиниць (Н. Арутюнова, В. Гак, О. Шмельов), лексичної семантики (А. Вежбицька, В. Колесов, Н. Ніколаєва) та когнітивної лінгвістики

(Ю. Кокунов, В. Ніконова, Л. Чернейко). У германістиці це поняття слугувало об'єктом дослідження як вітчизняних (І. Буніятова, О. Колесник, Т. Радзівська, Г. Яворська), так і зарубіжних лінгвістів (Н. Ганіна, А. Гуревич, Т. Михайлова, О. Смирницька, М. Стеблін-Каменський, Т. Топорова, F. Aswynn, P. Augustyn, H. Ellis-Davidson, M. Gatch, Jh. Niles, R. Oniens, J. Trahern).

**Мета роботи** полягає у з'ясуванні мовних особливостей концепту *доля* у прозі Галини Тарасюк.

Для досягнення цієї мети в роботі розв'язуються конкретні **завдання**: обґрунтування теоретико-методологічних засад вивчення специфіки об'єктивації концепту; аналіз мовних особливостей вербалізації концепту *доля* в прозі Галини Тарасюк.

**Об'єктом дослідження** є концепт *доля* у прозі Галини Тарасюк.

**Предметом дослідження** є мовні засоби вираження концепту *доля* в творах Галини Тарасюк.

**Матеріал дослідження** стали такі тексти: Тарасюк Г. Жіночі романи Гаспид і Маргарита; Покоївка; Мій третій і останній шлюб; Хижачка. Бровари: Відродження. 2006. 288с.; Тарасюк Г. Новели: проза. Бровари: вид-во ПП «МН ТРК «Відродження», 2006. 416 с.

**Викладення основного матеріалу.** До відгалужень концептології належать: лінгвоконцептологія, у тому числі зіставна й історична або діахронійна; концептологія тексту і дискурсу; концептологія культури, включаючи лінгвокультурну концептологію; художня концептологія й ідіоконцептологія як її складова; інтерсеміотична, або мультимодальна концептологія (напр., концептологія фільму, реклами, балету тощо), а також концептологічні студії в межах мультимодальної стилістики, що спирається на визнання наявності в художньому тексті своєрідної вбудованої мультимодальності; невербальна концептологія (жестів, музики, танцю, архітектури і под.), зокрема в аспекті паралінгвального втілення концептів; концептологія емоцій і емоційних станів, включаючи змінені стани свідомості, яку умовно можна назвати лінгвопсихоконцептологією; нейроконцептологія у контексті когнітивної нейронауки; психолінгвоконцептологія як галузь психолінгвістики; концептологія як розділ педагогічної (лінгводидактичної) когнітології.

Образна складова культурологічного концепту пов'язана зі способом пізнання дійсності. На відміну від понятійної, вона не завжди повністю підлягає рефлексії. Образний бік концепту складають усі наївні уявлення, закріплені в мові, внутрішні форми слів, які служать для вираження цього концепту, стійкі мисленеві картини.

Ціннісна складова дослідження концепту є надзвичайно важливою: «саме ціннісний принцип лежить в основі культури, а концепт, у свою чергу, служить її дослідженню» [29, с. 42]. У той же час для ментальних концептів ціннісний компонент не є специфічним, оскільки він притаманний будь-якому ментальному утворенню, що віддзеркалює духовне життя людини.

Аналізуючи дискурс, можна визначити концепти, типи особистостей, що виявляються в дискурсі. В абстрактному вимірі з визначенням аксіоматики людської свідомості, за В.І. Карасиком, її розгляд має такі позиції: 1) людина на взаємодіє зі світом на основі генетично і культурно засвоєного досвіду; 2) останній складає гнучку систему взаємопов'язаних смислів – особисто значущих і ситуативно зумовлених соціальних сутностей; 3) осмислення дійсності є діалектично взаємозв'язаний взаємоспрямований рух – всередину і зовні (інтеріоризація та екстеріоризація); 4) людська свідомість – це частина загальної складної організованої системи (типу ноосфери); 5) людина за своєю природою активна і проєктивна в силу чого розглядає і переживає і реальні, і можливі ситуації; 6) людська свідомість багатовимірна, багатовимірні і складники – ментальні утворення, тому що світ поліпричинний і поліваріантний; 7) людська окремість пояснює наш взаємо-зворотний рух від системи суб'єктивних уявлень і знань про світ до зовнішнього світу і в зворотному напрямі, що пояснює обов'язковість постійних змін досвідних одиниць, збережуваних в індивідуальній та колективній людській пам'яті; 8) за своєю суттю людська свідомість всезагальна, відмінності між людьми вторинні [20, с. 7–8].

Сучасне розуміння концепту, його структури, співвідношення з мовними одиницями має опертям тривалу традицію розгляду та аналізу мовних одиниць крізь призму логічних категорій і не може поставати в одну мить викінченим і довершеним. Незаперечним є факт спільності і відмінності тлумачення концепту в суто когнітивному і культурологічному аспектах, врахування низки ознак концепту за особливостями його вияву, змісту, структури, ступенем вербалізації, можливостями вербалізації / невербалізації, співвідношенням з усталеними моделями і стереотипами, закономірностями регулярності, соціумної стратифікації і значущості та інше виявляють значущість і важливість перспектив опрацювання проблеми класифікаційних типологій концептів.

Крім лінгвокультурної інформативності, концепт наділений лінгвістичними рисами.

Продуктивним у цьому плані є дослідження лексико-семантичних полів і пов'язаних з ними внутрішньопольових і міжпольових відношень.

Оскільки концепт вміщує в собі названі ознаки, варто, на нашу думку, особливу увагу звертати на те, яким чином ці ознаки можуть стати ключовими ланками концептуальної і мовної картин світу.

Уявлення про долю трапляються в усіх мовах та культурах.

**Доля** – це найважливіша категорія свідомості, з допомогою яких ґрунтується концептуальна картина світу народу. Розуміння долі як вищої сили позначилася на тлумачних словниках. Наприклад, в академічному словнику термін доля має три значення, головне із яких: складений незалежно від волі людини перебіг подій, збіг (за забобонними уявленнями – сила, визначальна для усього, що відбувається у житті) – скоритися долі, удари долі [7, с. 302].

Своя доля є у всьому: людях, речах, подіях, явищах, у житті суспільства, буття. Доля – це божественно встановлена суть і майбутність кожної речі й кожної людини, але це не розумна сутність, в релігійній свідомості – це Бог. Наприклад, С. Аверинцев філософському словнику визначає долю як «нерозумну і незбагненну обумовленість подій і учинків людини...» [7, с. 205].

У такому тлумаченні цього концепту можна зрозуміти, що об'єкт, який стоїть за цим словом, багатомірний і допускає низку інтерпретацій. У цьому вся складність дослідження, що навіть пояснюється появою у останнім часом низки фундаментальних праць, присвячених долі (А. Вежбицька Л. Чернейко, В. Долинський).

Доля – один із найяскравіших концептів українського культурного ареалу. Внутрішня форма цього слова розкриває уявлення українців про існування вищої сили, яка наділяє кожну людину щасливим – щастя й доля, щастя доле, хвалити долю, – або нещасливим життям – чорна, лиха, гірка, щербата доля. Саме вона за принципом випадковості визначає головний вектор життєвого шляху людини, не зважаючи на його власні прагнення і бажання.

Зокрема, генітивні описи жінки здебільшого виражають долю жінки-страждальниці, її соціальну роль поряд із чоловіком: *«Атож, тоді вони щастя і чинів шукали, тепер – няньку, годувальницю, безкоштовну масажистку, жилетку – поплакатись на предмет радикуліту-простатиту, кольок у лівому боці та хронічного безсоння»* [47, с. 16]. Чоловічі риси набувають негативної оцінки в устах жінки: *«А я, дурна, гладила його по голівці, колисала на своїх грудях. Змія повзучого! Калігулу підступного!»* [48, с. 5].

У творах досліджуваної письменниці поняття страждання є ключовим при розкритті внутрішніх переживань жінки. «...Автор вибирає постаті найбільш виразні, найнезахищеніші і водночас найбільш заклопотані як особистим життям, так і життям суспільства, а – це якраз – сучасні українські жінки...» [48, с. 411]. Галина Тарасюк показує душевні муки і переживання людини на межі внутрішнього зламу. Саме тому її письменство бере першооснову із творчості неперевершеного майстра психологічної новели. «...Витоками її творчості є емоційно-наснене, сконцентроване письмо Василя Стефаника, де нерв оповіді оголений до праоснови, де творець докопується до первинної суті болю. Він вражає оголеністю факту, його несподіваною візією...» [48, с. 409].

Мікроконцепт страждання досить складний. Перша його форма вираження – це переживання людини, її душевні муки. Другий бік – фізичний біль, який охоплює хвору людину, недуги та фізичні вади. Спираючись на ці дві позиції, ми робимо спробу виділити розряди слів-оцінок на лексичному та синтаксичному рівнях.

Для вираження негативної оцінки важкого душевного стану жінки авторка послуговується:

– дієсловами, які набувають контекстуальної оцінки (такі слова не володіють диференційною оцінною семою, тобто не забезпечують оцінної інваріант-

ності смислової структури слова, але відображають різні оцінні асоціації у конкретних ситуаціях вживання слова в художньому творі і відповідно набувають контекстуальну оцінку сему в тексті, створюючи конотативні, оцінно-змістові відтінки до інваріантного значення): *«І я його розумію: страшно насамкінець втрачати все. І жалію, бо мені легше – я ніколи нічого не мала»* [47, с. 4]; *«Як були гроші, власть, здоров'я – то й полюбовниці були. А тепер – нема... Але – мовчу. Мовчу і терплю. Я його терплю, як терплять біду. Часом – ненавиджу»* [47, с. 5];

– прикметниками (саме для таких слів є характерним наявність суб'єктивно-оцінювальних значень та відповідних конотацій). За допомогою чистих предикатів Галина Тарасюк характеризує різноманітні прояви внутрішніх страждань жінки: *«Щоб не луснути від теменної ненависті, вона намагається пригадати його таким, яким він був тоді, коли вона йому повірила»* [47, с. 195]; *«Пішла б світ за очі від цього погляду, від цього смороду, від крехтання і стогону, але тримає квартиру... Мусить все це стерпіти і пережити. І цю страшну, майже смертельну ненависть – теж»* [47, с. 198].

У новелах письменниці також натрапляємо на субстантивовані прикметники, які характеризують жінку, вказуючи на її статус в складних соціальних умовах: *«Таким, як я, самотнім, лигатися з ним по лісосмугах за честь було»* [47, с. 5]; *«За щастя ж мала, коли він тобою кутки витирав у конторі та на фермі при живій, законній. Безлична, головохою хотіла бути»* [48, с. 5];

– прислівниками (ці номінації найповніше дають негативну оцінку при описі стану жінки в умовах душевних мук і переживань): *«Осипався, мов лист із трепети, з душі юний трепет. І ставало сумно і самотньо, як в осінньому лісі»* [47, с. 398].

У творах Галини Тарасюк виокремлюємо градаційний характер негативної оцінки. Важливо, що «...сутність градаційних відношень міститься в передачі міри якості, міри ступеня, міри дії у зіставленні з нормою...» [34, с. 5]. У новелах таку особливість спостерігаємо в прикметниках-оцінках та прислівниках-оцінках: *«І тепер, дивлячись на своє згорьоване відображення у склі амбулаторних дверей, згадуючи розпростертого на ліжку смертельно хворого чоловіка, відчувала, що починає люто, зло ненавидіти цього молодого бугая-фельдшера, якого, певно, ще й зуб не болів»* [47, с. 30]; *«Розтерзана, знищена, Таміла сиділа, скулившись, у м'якому оксамитовому кріслі і байдуже дивилась, як п'яна компанія її мучителів покидає дачу»* [48, с. 187]. Письменниця вдало використовує різноманітні розряди слів-оцінок для розкриття двоплановості страждання (зовнішнього і внутрішнього) жінки у новелах.

Внутрішня форма мікроконцепту РОЗПАЧ, який входить до концепту *доля*, розкриває уявлення українців про існування вищих почуттів, які наділяють кожну людину емоціями, що підтверджують стан хвилювання, тривоги, неспокою у душі. Це поняття за принципом випадковості визначає непересічний

вектор душевного стану людини, не зважаючи на її власні прагнення і бажання: *впадати в розпач, діяти з розпачу, перебувати в стані розпачу*.

Розпач супроводжується втратою життєрадісності, що у свою чергу поглиблює почуття безнадійності. Так, у прозових творах Галини Тарасюк спостерігаємо: «*Її все частіше охоплювали розпач і тривога перед чимось недобрим, невідворотним, і відчуття, що все це вона вже колись пережила... Жінці здавалося, що життя її скінчилося і вона мусить вмерти...*» [47, с. 52]; «*Вогко, гидко, тиск падає, ледве ноги волочиш, грошей – ні коп'я, а вони (міськвно довбане) – перевірка за перевіркою, і нема кінця-краю неприсмностям, як цьому дощу!...*» [47, с. 135]. Розпач – стан важкого переживання, недуга душі без надії на кращу долю: «*І на душі в Євдокії Михайлівни було так само сумно й холодно, як тоді, коли вона, школяркою, хворіла ангіною, сиділа вдома коло вікна із замотаною вовняною хусткою шиєю і вчила уривок із твору Михайла Коцюбинського про холодні, похмурі осінні дощі*» [47, с. 129]; «*Але водночас Явдошку проймав сум, що захворіла вона якраз на свій день народження і той подарунок, який їй придумали однокласники з Феліксою Ернестівною (гарний загальний зошит або барвисту велику дитячу книжку) принесуть їй однокласники тільки під вечір*» [48, с. 129]; «*У відчай, не боячись пересудів, бродила щоранку і щовечора під його вікнами, лякаючи сусідів застиглим поглядом лихоманно блискучих очей*» [4; 52].

Усе те, що лякає, сприяє водночас і збудженню розпачу. Ці почуття близькі, тому впадати в розпач, є не що інше, як надмірно. Поняття страху в прозі Галини Тарасюк містить потужний заряд емоційно-негативного відтінку і виражається порівняльними конструкціями типу *страх як боятися, страх як не хотіти*: «*Дімка страх як боявся, щоб мама не вмерла, а його щоб не забрали в інтернат, тож, нахилившись над мамкою, прислухався та принохувався: слава Богу, мамка була п'яна і жива*» [4; 105].

Галина Тарасюк у своїх новелах намагається вселити в душі читачів надію, яка виступає засобом подолання розпачу. В рамках абсурдного реалізму авторка використовує виразні антиномії, які допомагають глибше усвідомити шлях усунення безвихідності: «*І хочеться здохнути, покласти край нелюдським мукам. Але смерті нема... І треба самотужки видиратися із живодерні, на яку сам себе прирік. Сам?...*». *Твоя доля – твій характер*» [48, с. 54].

**Висновки та рекомендації.** Доля – один із найбільш глибинних концептів українського культурного ареалу. Семантика цього концепту дає нам розуміння всеохопної життєдіяльності людини та дії на нього різних чинників. Аналізуючи твори Г. Тарасюк, ми виокремили низку мікроконцептів, які є смисловим втіленням центального концепту ДОЛЯ, а саме: РОЗПАЧ, СТРАЖДАННЯ, ЖІНКА, ЧОЛОВІК. Саме ці поняття є ключовими, базовими, які створюють загальний хід подій; вони є суб'єктивними чинниками в описі життєвого шляху героїв, їхніх умов життя. Дослідження мови новел Г. Тарасюк доводить майстерність письменниці, яка створює образи, їхні портретні характеристики

не стихійно, а цілеспрямовано, ураховуючи три основних чинники: замисел новел, соціальне обличчя героя, тобто його звичайний і мовний портрети та відношення автора до героя, що дає змогу подальшого дослідження жіночих текстів з метою опису символів, які наповнюють ці тексти.

### Література

1. Бабушкин А.П. Общеязыковые концепты и концепты языковой личности / А. П. Бабушкин // Вестник ВГУ. – Серия. 1. : Гуманитарные науки. – Воронеж, 1997. – № 2. – С.114 – 118.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел] . – К.–; Ірпінь : ВПФ «Перун», 2002. – С. 1154–1155.
3. Карасик В. И. Языковые ключи / В. И. Карасик. – Волгоград: Парадигма, 2007. – 520 с.
4. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учебное пособие / В. А. Маслова. – Минск: Тетра Системс, 2004. – 256 с.
5. Попова З. Д. Введение в когнитивную лингвистику: [учебное пособие] / З. Д. Попова. – Кемерово: Комплекс «Графика», 2004. – 146 с.
6. Тарасюк Г. Жіночі романи Гаспид і Маргарита; Покоївка; Мій третій і останній шлюб; Хижака / Г. Тарасюк. – Бровари: Відродження, 2006. – 288с.
7. Тарасюк Г. Новели: проза / Г. Тарасюк. – Бровари: вид-во ПП «МН ТРК «Відродження», 2006. – 416 с.

### References

1. Babushkin A.P. General linguistic concepts and concepts of linguistic personality / A. P. Babushkin // Herald VGU. – Series 1.: Humanities. – Voronezh, 1997. – № 2. – p.114 – 118.
2. Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language / [structure. and heads edit V. T. Buzel] . – Kiev.–; Irpin: VPF «Perun», 2002. – p. 1154–1155.
3. Karasik V. I. Language Keys / V. I. Karasik. – Volgograd: Paradigm, 2007. – 520 p.
4. Maslova V.A. Cognitive linguistics: a manual / VA Maslova. – Minsk: Tetra Systems, 2004. – 256 p.
5. Popova Z.D. Introduction to cognitive linguistics: [tutorial] / Z. D. Popova. – Kemerovo: Complex «Graphics», 2004. – 146 p.
6. Tarasyuk G. Women's novels Gaspid and Margarita; Chambermaid; My third and last marriage; Hijacker / G. Tarasyuk. – Brovary: Renaissance, 2006 – 288 p.
7. Tarasyuk G. Noveli: prose / G. Tarasyuk. – Brovary: View of the PE «MN TRK» Vidrodzhehja, 2006/ – 416 p.

**Marchuk L. M.**

#### **Concept «fate» in the world language picture Galina Tarasyuk**

*Strengthening the scientific interest of researchers in the conceptual analysis is due to the polyparadigmality of modern linguistics, its anthropocentric orientation. The clarification of the structure of the concept, its semantic content contributes to the study of the ratio of universal and ethnospecific knowledge, determining the features of its conceptualization of the ethno-consciousness. The most psychologically important concepts of a certain ethnoculture have a cultural significance status, they constitute the semantic and cultural core of the ethno-consciousness.*

*Despite the fact that the concept of fate has received a detailed reflection on the material of different languages of the world, linguistics remains a lot of problems regarding the linguistic interpretation of this cultural phenomenon, including from interdisciplinary positions.*

**Key words:** *The article deals with the consideration of the achievements of both linguocultural and linguistic-semiotic theories, where the concepts of language and culture are the key.*